

SZEMLE

STEPHEN C. LEVINSON: PRAGMATICS

Cambridge Textbooks in Linguistics
Cambridge, 1983. Cambridge University Press. 420 lap.

1. A szerző nehéz (és hasznosságához képest talán nem eléggé méltányolt) munka elvégzésére vállalkozott: a pragmatikai kutatások ez idő szerinti állásáról kíván átfogó képet nyújtani mindazok számára, akiket a nyelv használatával kapcsolatos kérdések valamely szempontból érdekelnek. S bár így módon a nyelvészek mellett a filozófia, a pszichológia, az irodalomtudomány kutatóit potenciális olvasói köré vonja, kétségkívül a pragmatika leendő művelőinek teszi a legnagyobb szolgálatot azáltal, hogy a tudományterület fő témakörein belül felvetődő centrális problémák megoldási kísérleteit meggyőző ítélőképességgel és bő illusztrációval mutatja be és ütközteti. Mindemellett a terjedelmi okokból nem tárgyalható részleteket és ellenvéleményeket illetően a releváns források folyamatos megadásával körültekintő módon biztosítja az olvasó tájékozódási lehetőségét. Bár nem deklarálja, állásfoglalásaiból kiviláglik, hogy maga LEVINSON a GERALD GAZDAR és munkatársai által képviselt pragmatikai nézeteket osztja leginkább.

Könyvét a pragmatika angol-amerikai filozófiai és nyelvészeti irodalmában tradicionális témakörök, a deixis, a konverzációs implikátumok, a preszuppozíció, a beszédaktus-elmélet taglalására korlátozza, valamennyinek egy-egy fejezetet szentelve; végül ráadásként, az utolsó fejezetben (elsősorban) közvetítői és kritikai szerepéből kilépve innovatív áttekintést ad a konverzáció-analízis egy lehetséges módjáról. Így lényegében csak egy olyan témakör tárgyalásától tekint el, amely a szűkebb értelemben vett pragmatika hatáskörébe tartozik, s ez a topic-comment distinkció (döntését egyfelől az e téren tapasztalható fogalmi tisztázatlanságokkal megokolva, másfelől azzal a feltevessel, hogy a jelenség leírható más módon is — a preszuppozíciók, az implikátumok, a szövegbeli funkció és a megnyilatkozásbeli helyzet figyelembevételével). A fejtegetések túlnyomórészt angol példák illusztrálják (bár elszórtan egzotikus — indián, tamil, japán stb. — példákat is találunk); mivel pragmatikai kutatásokat eddig jobbra indoeurópai nyelveken végeztek, az eredmények univerzális jellegét illetően csak sejtések fogalmazhatók meg.

2. *A pragmatika szkópusza* c. első (bevezető) fejezetet a szerző tömör történeti áttekintéssel indítja: bemutatja, hogyan szűkült le fokozatosan a CH. MORRIS szemiotikájában született és ott még igen tág értelemben használt terminus interpretációja CARNAP működése (valamint az analitikus filozófia befolyása) nyomán a természetes nyelvek olyan aspektusainak tanulmányozására, amelyek megkövetelik a nyelvhasználók tekintetbe vételét. CARNAP értelmezése azonban még nem vette figyelembe a kontextus minden aspektusát, pl. a beszédesemény hely- és időparamétereit, a résztvevők tudását, hiedelmeit, szándékait; a definíció ezekkel a szempontokkal kiegészülve interpretálja körülbelül azt a terminust, amelyet ma az angol-amerikai filozófiai és nyelvészeti irodalomban használnak.

A pragmatika terminus definiálása azonban számos más aspektusból is megközelíthető, s ahhoz, hogy a pragmatika szkópuszát pontosabban meghatározhassuk, szemügyre kell vennünk a lehetséges definíciókat. LEVINSON kilenc definíciót vizsgál meg, valamennyi esetben mérlegelve a felmerülő problémákat. Ezek gyökere abban rejlik, hogy a *pragmatika* terminus takarja egyfelől a nyelvi szerkezet kontextustól függő aspektusait, másfelől a nyelvhasználat és nyelvmegértés olyan elveit, amelyeknek kevés köze van a nyelvi szerkezethez, s nehéz a definíciót úgy megadni, hogy mindezt magába foglalja. A kilenc definíció közül három kap kiemelt szerepet: 1) *A pragmatika nyelv és kontextus azon viszonyait tanulmányozza, amelyek grammatikalizálódtak, kódolva vannak a nyelv struktúrájában*. Ennek a meghatározási kísérletnek a nyelv struktúrájában való megfoghatóság a vonzereje; gyengéje, hogy maga a kontextus és a grammatikalizáció fogalom nem pontosan meghatározott, továbbá, hogy ennek értelmében

bizonyos implikátumfajták (pl. a metafora) kimaradnának a vizsgálatból. 2) *A pragmatika a jelentés azon aspektusait tanulmányozza, amelyeket a szemantika nem tud kezelni.* Minthogy itt szemantikán — LEVINSON érvelése szerint a pragmatika szempontjából legszerencsésebb megoldásként — igazságfeltételeken alapuló szemantikát értenek, ez sokkal szűkebb skópuszú, semhogy a jelentést a maga teljességében kezelhetné. A definíciót GAZDAR adta meg ebben az egyszerűsített formában: *pragmatika = jelentés – igazságfeltételek.* A jelentés itt a *grice-i nem természetes jelentés* fogalmát takarja. Ezáltal a jelentés hatáskörébe rendelhető a konvencionális jelentésen túl az indirekt implikátumok is — ezeket viszont egy homogén alapokra épült, koherens szemantika nem kezelheti ellentmondásosság nélkül. Így a teljes kommunikációs jelentés leírása szükségszerűen hibrid; ti. egyszerűbb és elméletileg megalapozottabb két homogén komponensben, egy igazságfeltétel-szemantikában + a pragmatikában modellálni, mint egyetlen amorf és heterogén szemantikában. A definíció gyengéje, hogy a pragmatikát a szemantikából kiindulva, annak komplementereként határozza meg, s így a választott szemantikai elmélettől való függőségre kárhoztatja. 3) *A pragmatika a nyelv és a kontextus azon relációit tanulmányozza, amelyek alapvető fontosságúak a nyelvmegértés folyamatának értelmezésében.* A definíció erőssége, hogy megfelelő súlyt ad a pragmatikai implikáció szerepének, annak az általános elvnek, hogy a nyelv használatát korlátozó szabályokhoz mindig hozzárendelendő egy megfelelő halmaz, amely a nyelvmegértésben alkalmazható következtetési stratégiákat tartalmazza. Problémát okoz viszont, hogyan határoljuk el ezeket a világról való tudásunktól.

LEVINSON a pragmatikát nemcsak a szemantikától, hanem másik "szomszédjától", a szociolingvisztikától is megkísérli elválasztani; az eredmény, akárcsak az előbbi esetében, a kölcsönös függőség (és a pontos elhatárolás nehézségének) kimutatása. Ahhoz természetesen nem fér kétség, hogy míg a pragmatika a szemantikához hasonlóan a nyelv modelljének egyik komponense, a szociolingvisztika nem az.

A pragmatika iránti érdeklődés feltűnő megnövekedését LEVINSON főleg a következő perspektívikus elvárásoknak tulajdonítja: 1) a pragmatika lehetővé teszi a szemantika radikális egyszerűsítését; 2) megszünteti az eddigi nyelvméletek hiányosságait a nyelvi kommunikáció leírása terén; 3) a nyelvi tényekre szignifikáns funkcionális magyarázatot adhat; 4) a nyelvhasználat funkcionális mátrixaként előtérbe állítja a közvetlen interakciót, amelynek elsődleges szerepe van pl. a nyelvhasználat folyamatában.

3. *A deixis.* Mivel a deiktikus (indexikus) kifejezésekre vonatkozó (vázolt) filozófiai kutatások eredményei nem elégségesek ezen kifejezések használatának adekvát leírásához, amellyel viszont még nem rendelkezünk, a fejezet inkább nyelvi tényekkel kapcsolatos problémafelvetések sorozata, némi előzetes rendezésben (főleg LYONS és FILLMORE nyomán). A személyre, a helyre és az időre mutató deiktikus kifejezések tradicionális kategóriáit a szövegbeli deixis és a szociális deixis osztályai valdja meg. Foglalkozik a deiktikus középpontnak a beszélőről a kommunikációs esemény más résztvevőire való eltolódásának jelenségével, ennek interpretációbeli következményeivel; a deiktikus kifejezéseknek a deiktikuson belül gesztussal egybekötött, illetve szimbolikus, és nem deiktikus használatával.

A *személy-deixis* sajátos problémái: a kommunikációs szerepek grammatizálódása egyes nyelvekben; pronominális rendszerek elemzése, ezeken belüli distinkciók kódoltsága az igei/névszói egyeztetésben; rokonsági terminusok, címek, tulajdonnevek vokatív, illetve referáló használat; a kommunikációs szerepek közti további lehetséges distinkciók.

Az *idő-deixis* kérdéskörében a szerző tárgyalja a tisztán deiktikus kifejezések gesztussal egybekötött, illetve nem deiktikus használatát, az idő kulturális mértékegységeit kifejező szavak (*ma, holnap, tegnap*) deiktikus használatát, ennek preferenciáját a releváns napok naptári (abszolút) megnevezésével szemben, s foglalkozik a komplex időmegjelölések (amelyeken egy deiktikus módosító elem és egy nem deiktikus név, illetve mértékegységet kifejező szó kapcsolatát érti: pl. *a jövő augusztusban, ezen a héten*) bonyolult interpretációs kérdéseivel.

A *hely-deixis* nem véletlenül vet fel párhuzamos problémákat; így előtérbe kerül a térszemlélet deiktikus/nem deiktikus megjelölésének kombinálódása. Érdekes a tisztán hely-deiktikus szavak rendezése a közeli/távoli dimenzió + a kommunikációs szerepek viszonylatában, továbbá a közeli/távoli dimenzió kívül egyéb, egzotikus deiktikus paraméterek bemutatása, végül (FILLMORE nyomán) a *come* (mint "beépített" deiktikus komponenssel rendelkező mozgást jelentő ige) használatának leírása a kommunikációs események résztvevőinek viszonylatában.

A *szövegbeli deixis*ben a szöveg valamely részére mutató/utaló kifejezések használata mutatkozik meg; számos olyan jelölési mód, amellyel egy megnyilatkozásnak a környező szöveghez való viszonya kifejezésre

jut. A szerző állást foglal a szövegbeli deixis és az anafora olyan distinkciója mellett, amely szerint az anafora kizárólag koreferenciális visszautalás. A kérdésvetések az idő- és hely-deiktikus kifejezések, valamint egzotikus topic-jelölők szövegbeli deiktikus funkciói, a "token-reflexivitás" (pl. *Ez a mondat nem igaz*) és a szövegbeli deixis egyéb sajátos esetei (mint pronominalizálás deszignátum-azonosság esetén) köré szerveződnek.

A *szociális deixis* kategóriájába a nyelvi struktúra azon aspektusai tartoznak, amelyek kódolják a kommunikációs esemény résztvevőinek szociális azonosságát, a szociális viszonyt közöttük, illetve egyikük valamint referált személyek/entitások között. Ezek a szociális deixis számára csak annyiban relevánsak, amennyiben grammatikalizálódtak. (Ez a kritérium egyben biztosítja a szociális deixis és a szociolingvisztika elválasztását.) A szerző főleg tiszteleti kifejezésmódokkal és ezek egyeztetési problémáival foglalkozik.

A két utóbbi kategória (a szövegbeli deixis és a szociális deixis) az (bárhogy foglaljunk is állást a többire nézvést), amelynek jelenségei nagyrészt kívül esnek a logikai szemantika szkópuszán, mivel az igazságérték-hozzárendelést nem befolyásolják; amennyiben a deixist (részben) a szemantika és a pragmatika által is kezelhető területnek tekintjük, akkor azt határuk itt vágja át.

4. *A konverzációs implikátumok.* E pragmatikai következtetésfajták vizsgálatát GRICE *implikátum-teóriája* alapozta meg. Ez az elmélet a nyelv kooperatív használatának következő alapelveire épül: 1) a kvalitás elve (ne mondj olyat, amit hamisnak hiszel, ne mondj olyat, amiről nem bizonyosodtál meg); 2) a kvantitás elve (megnyilatkozásod legyen annyira informatív, amennyire szükséges; ne legyen informatívabb, mint amennyire szükséges); 3) a relevancia elve (megnyilatkozásod legyen releváns); 4) a kifejezésmód elve (megnyilatkozásod legyen világos, kerülje a többértelműséget, legyen rövid, tükrözze az események sorrendjét). A beszélő viszonya e maximákhoz kétféle lehet: ha követi őket, akkor a hallgatónak lehetőséget ad arra, hogy az a megnyilatkozás szó szerinti tartalma mögött *standard implikátumokat* ismerjen föl. De a maximák nyílt megsértése, mivel sajátos következtetések levonására készítet, ugyancsak azzal jár, hogy kommunikatív célra használjuk őket. (Ily módon értelmezhető az ironia, a metafora, a tautológia.) Az implikátumok fő jellemző jegyei: törölhetőek (kontextus-függőség); mivel nem a nyelvi forma aspektusaihoz kötődnek, a megnyilatkozásról (adott kontextusban) nem választhatók le (ugyanazt a dolgot nem lehet más formában kifejezni úgy, hogy törölődjék a kérdéses következtetés); kikalkulálhatók egyfelől a megnyilatkozás szó szerinti jelentése, másfelől a kooperatív elv és a maximák alapján; a nyelvi kifejezések konvencionális jelentésének nem részei. (Vannak konvencionális ((nem konverzációs)) implikátumok is.) *Akonverzációs implikátumok* lehetnek *általánosak* (nem kívánnak speciális kontextust) és *sajátosak* (speciális kontextusokat kívánnak meg — a maximák megsértéséből következő implikátumok többnyire ilyenek). A szerző GAZDAR nyomán két általános, a kvantitás elvén alapuló implikátumot mutat be. A skaláris implikátum (*scalar implicature*) lényeges szerepet játszik pl. a természetes nyelvek logikai kifejezéseinek (operátorok, kvantorok, modálisok) és a szótár szemantikájának megértésében. A skála: azonos grammatikai kategória nyelvi alternánsainak vagy kontrasztív kifejezéseinek halmaza, lineárisan elrendezve az informativitás foka vagy a szemantikai erősség szerint: pl. *<all, most, many, some, few>*. Ha a beszélő azt állítja, hogy a skála gyengébb pontja adekvát, akkor implikálja, hogy egy erősebb pont nem adekvát (pl. *Some of the boys went to the party* — a *some* implikációja: *not all*). Ugyanakkor a skála gyengébb pontjának szemantikai tartalma kompatibilis az erősebb pont igazságával, és az a következtetés, hogy az erősebb pont nem adekvát, implikátum. (Így a *some* kompatibilis az *all* kvantorral, vö. pl. *Some of the boys went to the party, in fact all*; ezért a *some* szemantikai tartalma nem foglalja magába a *not all* jelentést, az utóbbi *some* rendszeresen asszociált skaláris implikátuma lévén.) A másik általános implikátum (*clausal implicature*) nem független ettől: ha a beszélő valamely nyelvi kifejezést használ, amellyel nem foglal állást valamely beágyazott proposíció igazságának viszonylatában (pl. *I believe John is away*), előnyben részesítvén ezt valamely más, rendelkezésre álló erősebb kifejezéssel szemben, amellyel állást foglalna (pl. *I know John is away*), akkor arra lehet következtetni, hogy nincs abban az (episztemikus) helyzetben, hogy az erősebb kifejezést használhassa. A komplex kifejezések implikátumainak kikalkulálására (tekintve, hogy ezek között inkonzisztensek is lehetnek) szintén GAZDAR megoldását ajánlja a szerző: M megnyilatkozás kommunikatív tartalmát úgy állapítjuk meg, hogy M különböző szemantikai és pragmatikai implikációit a következő sorrendben adjuk hozzá C kontextushoz: 1) M szemantikai implikációi (akár konzisztensek, akár nem); 2) a "clausal" implikátum (ha inkonzisztens, törölődik); 3) a skaláris implikátum (ha inkonzisztens, törölődik).

Az implikátum-elmélet tehát egyéb előnyei mellett (megkönnyítheti bizonyos szintaktikai jelenségek

leírását) egyszerűsítheti a szemantikát is, amennyiben lehetővé teszi ambiguitások egyértelműsítését, továbbá azt, hogy a "logikai szókincs" területén meg lehet tartani az egyszerű logikai analíziseket, implikátumokkal kiegészítve, végül elkerülhetők azok az inkonzisztenciák és nehézségek, amelyeket a szemantikai leírás számára bizonyos jelentésspektusok szelektív törölhetősége jelentene.

LEVINSON bemutat egy kísérletet (SPERBER és WILSON nyomán) a *metafora* pragmatikai, implikátum-elméleti interpretációjára. Az eddigi két legfontosabb, szemantikai természetű értelmezés (a hasonlat-teória, illetve a szemantikai jegyekkel dolgozó interakció-teória) kritikája után szemügyre veszi, lehetséges-e a metaforát a kvalitás-, illetve a relevancia-maxima megsértéséből következő implikátumok működésének termékeként magyarázni. Mint kiderül, az eljárás képes a metafora felismerésére és használati feltételeinek meghatározására, de maradéktalan, kielégítő interpretációra nem, mivel ez csak az analogikus gondolkodás törvényszerűségeinek ismeretében, az analógiának a pszichológiától (és a mesterséges intelligencia kutatásától) várható általános elméletére támaszkodva lenne megadható.

Érdekes kérdésfelvetés zárja a fejezetet: megvizsgálandó, vajon mi az implikátumok konvencionálisálódásának a szerepe *nyelvi* (szemantikai/szintaktikai) *változások* indukálásában.

5. A *preszuppozíció*, a pragmatikai implikációk másik fajtája a konverzációs implikátumoknál szorosabban kapcsolódik ugyan a mondatok aktuális nyelvi szerkezetéhez, kontextus-szenzitívitása miatt azonban a szemantika mégsem tárgyalhatja kielégítően; s bár mind erre, mind tisztán pragmatikai preszuppozíció-elméletre vannak példák, a szerző a (valóban legelfogadhatóbbnak tűnő) hibrid megoldás híve (vö. KIEFER FERENC *Az előfeltevések elmélete*. Bp. 1983). Ez az esetleges megoszthatóság jellemezte az elsőként vizsgált témakört, a deixist (s a hasonlóság abban is fennáll, hogy a mai preszuppozíció-fogalom a filozófiában és a logikában kezdett kikristályosodni (a referencia, a referáló kifejezések, a határozott leírások természetének kutatása, FREGE, RUSSEL, majd STRAWSON munkássága során)). LEVINSON, miután a KARTTUNEN összegyűjtötte 31 preszuppozíció-előidéző szerkezettypusból (I. KARTTUNEN *Presuppositional phenomena*. Mimeo. University of Texas, Austin. n.d.) a 13 legfontosabbat (kritérium: a tagadás) kiválasztva és illusztrálva megadja az empirikus alapot, rátér a preszuppozíció jellemző tulajdonságainak taglalására. Ezek: 1) nyilvánvaló kötöttség a felszíni szerkezetekhez (ez a jegy elhatárolja a konverzációs implikátumoktól); 2) törölhetőség a) bizonyos tágabb kontextusokban (pl. ha a szövegben explicite megfogalmazódik valamely érv egy feltevés lehetősége ellen; de a világról való tudásunkból eredő háttér-feltételezések is törölhetik); b) bizonyos mondatbéli kontextusokban.

Az utóbbi jelenség összetett mondatokban realizálódik; az angol szakirodalom *projekció-probléma* címszó alatt tárgyalja (és a preszuppozíció sajátos viselkedését ugyanazon tagmondat szemantikai implikációjának)következményének hasonló kontextusra való reagálásával is összeheti). Eszerint: 1) a preszuppozíció nem törölődik bizonyos kontextusokban, ahol a szemantikai következmény igen (negáció; modális operátor alá való beágyazás ((pl. *lehet, hogy...*)), beleértve a deontikus modalitást is ((pl. *kellene*)), bizonyos összetett mondatok *és, vagy, ha...akkor* operátorokkal és ekvivalenseikkel); 2) viszont vannak kontextusok, amelyekben törölődik a preszuppozíció (ha egy tagmondat preszuppozícióját egy mellérendelt tagmondatban tagadjuk; ha a mátrixmondatban a "mondás" igéi — és más speciális igék — szerepelnek; az *és, vagy, ha...akkor* operátorokat tartalmazó összetett mondatok másik csoportja). Itt ismerteti LEVINSON KARTTUNEN "hole-plug-filter" elméletét azokról az igékről (*holes*) amelyek átengednek preszuppozíciót ott, ahol szemantikai következményt nem, továbbá azokról (*plugs*), amelyek blokkolják a preszuppozíciót, és a szűrő feltételekről (*filters*), amelyek a preszuppozíció eltérő viselkedését az *és, vagy, ha...akkor* operátorok jelenlétében magyarázzák.

Épp a projekció-probléma, illetve a törölhetőség az egyik oka annak, amiért a szerző nem tartja járható útnak a preszuppozíció tisztán szemantikai leírását, akár logikai, akár szemantikai relációkat szemantikai jegyek segítségével definiáló szemantikáról legyen szó. A szemantikai preszuppozíció-fogalom ugyanis, mivel definícióját a szemantikai következmény analógiájára alkották meg, szükségszerűen invariáns "minden világban"; így nehéz lenne megmagyarázni, hogyan törölhető háttér-feltételezések miatt, s másfelől hogyan marad meg például olyan diszjunkcióban, ahol a tagmondat szemantikai következménye törölődik. Ráadásul a preszuppozíciót expliciten tagadó mondatok oda vezetnének, hogy a negatív morfémák (preszuppozíció-örző, illetve preszuppozíció-tagadó) használatuk következtében kétértelművé válnának, amit a természetes nyelv szemlélete és eszközei nem támasztanak alá.

Két tisztán pragmatikai preszuppozíció-elméletet is bemutat a szerző, az egyik a KARTTUNEN-PETERS szerzőpárnak a Montague-grammatika keretébe beépített megoldása, amely minden érdekessége mellett átörökítette a szemantikai preszuppozíció-elméletek tagadásambiguitás-problémáját. Nem áll ez GAZDAR

elgondolására. Elmélete egy mondat minden lehetséges preszuppozíciójának teljes halmazát generálja; ezután egy törölő mechanizmus kiválasztja azokat, amelyek egy sajátos kontextusban megmaradva a megnyilatkozás aktuális preszuppozíciói lesznek. A törölő mechanizmus, megtoldva, ugyanaz, mint amelyet GAZDAR a komplex kifejezések implikátumainak kikalkulálására használ: a kontextushoz hozzáadott proposíciók sorrendjében a preszuppozíció a mondat szemantikai következménye, a (konverzációs) "clausal" implikátum és a skaláris implikátum után a legutolsó, s itt is érvényes a konzisztencia-feltétel. A felvonultatott példák tanúsága szerint a teória szellemesen működik, és a kontextuális törölhetőség mellett korrekt módon oldja meg bármely komplexitású mondat projekció-problémáját. LEVINSON egyetlen kritikai megjegyzése: a preszuppozíció-előidéző szerkezetek és a preszuppozíciók összekapcsolása önkényes konvenció látszatát kelteve a lexikonban, s nem valamely pragmatikai elv által, a preszuppozíció-előidézők szemantikai tartalmából megjósolhatóan történik. Az eddigünn. "redukcionista" kísérletek, amelyek a preszuppozíciót más következtetésfajtákra redukálják oly módon, hogy egyfelől szemantikai következmény, másfelől implikátumok által legyen megragadható, még kiforratlanok; a szerző két ilyen (WILSON és SPERBER, illetve ATLAS és saját nevéhez fűződő) próbálkozást mutat be vázlatosan. Ezeket a törekvéseket például az implikátumoknak és a preszuppozíciónak az ún. elválaszthatóságot és a projekciót illetően eltérő sajátosságai miatt érte kritika; ezeket a különbségeket LEVINSON megkísérli feloldani, s úgy véli, szabad az út egy szemantika és pragmatika interakciója eredményeképp létrejövő hibrid preszuppozíció-elmélet előtt.

6. *A beszédaktusok.* AUSTIN elgondolásainak alakulását a performatív-konstatív dichotómiától az átfogó beszédaktus-elméletig nyomon követhetjük rámutat a szerző a közszermenten tisztázatlan pontokra, így a performatívok megadott jellemzőinek elégtelenségére és az illokúciós, illetőleg a perlokúciós aktus elhatárolásának nehézségére, keresvén a kritériumot ezek megoldására. SEARLE munkásságát ismertetve kiemeli a szerencse-feltételek osztályozását és az illokúciós aktusok, illetőleg az azokat megvalósító megnyilatkozástípusok öt alapvető kategóriába sorolását (reprezentatívok, direktívek, kommisszivek, expresszivek, deklarációk) természetesen kritikával, s megtoldva számos rivális séma forrásával. E klasszifikáló törekvések terén LEVINSON azoknak a kezdeményezéseknek ad esélyt, amelyek megkísérlik összekapcsolni SEARLE szerencse-feltételeit GRICE nem természetes jelentés elméletével és maximáival. Mivel a beszédaktus-elmélet alapvető tézise, hogy az érintett megnyilatkozások igazságfeltételekkel nem ítéletők meg, tehát igazságfeltétel-szemantika nem tudja kezelni őket, a tézis kimondja, hogy adekvát használatukat szerencse-feltételek megadásával kell leírni, ami azt jelenti, hogy az illokúciós jelentést teljességgel pragmatikai módon kell interpretálni. Ez az elgondolás elválasztja egymástól ugyanazon kifejezés performatív, illetve deskriptív használatának/jelentésének leírását, arra viszont nem ad választ, hogy a két különböző jelentés hogyan viszonyítható egymáshoz.

Ezt a kérdést az *antitézis* című alatt összefoglalt törekvések oly módon próbálják megoldani, hogy az ún. *performatív hipotézis (PH)* posztulálásával elmoszák a határt a két megnyilatkozástípus között. A PH minden mondat szintaktikai mélystruktúrájának legmagasabb szintjén föltesz egy performatív formulát /I (hereby) V_p you (that) S', amely törölhető. Így szintaktikailag implicit performatívként kezel minden deskriptív mondatot, s mivel ezek jelentését le tudja írni egy igazságfeltétel-szemantika, ugyanezt feltételezi az explicit performatívokról is, tehát az illokúciós aktust a szintaxis és a szemantika komponensében interpretálható jelenséggel redukálja. A mélystruktúrában feltett performatív mátrixot bizonyos anaforikus jelenségekkel, valamint az ún. performatív határozókkal (*Frankly, I prefer the white meat*) támasztja alá; s a vázolt egyszerűsítésen túl a PH az elgondolás további előnyeiként például a deixis, a kijelentő, kérdő és felszólító mondatstípusok és a felszólító mód alanytalan természetének adekvát leírását igéri. Az antitézis azonban megdőlt, egyrészt szintaktikai, másrészt szemantikai problémák miatt. A főbb szintaktikai nehézségek: 1) kiderül, hogy a performatív mátrix bizonyos mondatokban nem a legmagasabb szinten van; 2) derivációs nehézségeket okoznak a több illokúciós jelentést tartalmazó mondatok. A szemantikai bajok gyökere az, hogy a performatív mátrixot egyszerűen jól formált használata verifikálja, s ennek következtében a valójában hamis beágyazott mondat is "igaz" értéket kaphat. Problémák vannak a performatív határozókkal is, mert kétséges, hogy jelentésük csakugyan párhuzamos az explicit, illetve a (feltételezett) implicit performatívban és az "elbeszélt" (*reported*) performatívban. Ez viszont a tézis számára is baj; ui. ha nem fogadjuk el a határozónak a feltett performatív mátrixban való magyarázatát, akkor más megoldást kell adni, és ezzel a tézis nem rendelkezik, úgyhogy a PH elutasítása esetén a *performadox* (BOËR és LYCAN szellemes elnevezése) csapdájába esik.

A tézishöz visszatérve a szerző hosszan és vészitjósó módon foglalkozik az *indirekt beszédaktusok* interpretációs nehézségeivel. Ugyanis éppenséggel a forma – jelentés korrelációtól eltérő indirekt

használatok a leggyakoribbak, ugyanezeken ezen korrelációhoz való viszonyításuk (ha erre egyáltalán szükség van) nem megoldott. LEVINSON négy elképzelést ismertet: 1) Az *idióma-elmélet* (SADOCK, GREEN és mások) szerint az indirekt beszédaktusok az explicit performativoknak megfelelő és azokkal szemantikaiailag ekvivalens idiómák; ez az elgondolás azonban az indirekt beszédaktusokat nagyon korlátozottan, a nyelvek közti párhuzamosságot meg sehogyszem tudja magyarázni. 2) A *következtetés-elmélet* (GORDON, G. LAKOFF és mások) szerint az indirekt beszédaktus a felszíni struktúrához asszociált szó szerinti jelentése mellett "plusz" indirekt jelentését mint következtetést foglalja magába, amely kontextuális feltételek figyelembevételével kalkulálható ki. 3) GAZDAR *radikális megoldása*: elutasítja azt a feltevést, hogy a megnyilatkozásoknak elválasztható szó szerinti és indirekt jelentése; indirekt beszédaktus tehát nincs, csak beszédaktusok vannak, amelyek a kontextusbeli megnyilatkozásokhoz mindig a releváns jelentést rendelik hozzá. A beszédaktusok illetően pragmatikai kezelésében a szemantika minimális szerepet játszik. 4) A *kontextus-változás elmélet* (HAMBLIN, BALLMER, STALNAKER, GAZDAR) a beszédaktusokat olyan függvényekként kezeli, amelyek kontextusokat kontextusokra képeznek le. A kontextus valamely résztvevő tudását, állásfoglalásait, hiedelmeit leíró proposíciók halmaza. Valamely megnyilatkozás esetén ez a halmaz megváltozik, s a beszédaktus jelentését az a proposíció adja meg, amelyet ez a megnyilatkozás a kontextushoz hozzáad. Vannak olyan beszédaktusok, amelyek proposíciót törölnek a kontextusból (például az engedély egy tiltás törlése). Az elmélet fő előnye abban áll, hogy egzaktan leírható halmazelméleti terminusokban, jól formalizálható (ezáltal tesztelhető) — viszont még csak a kérdésfeltevéséknél tart.

LEVINSON a megnyilatkozások és a beszédaktusok, illetve szerencse-feltételek egymáshoz rendelése terén tapasztalható gyakorlati kudarcokból kiindulva a kelleténél talán szkeptikusabban szemléli a beszédaktus-elmélet jövőjét. Megkérdőjelezi szerepét a nyelvészajátításra vonatkozó kutatásokban is. Úgy véli, a megnyilatkozásokat speciális beszédesemények (vö. "a beszélés etnográfia"), avagy a *wittgensteini Sprachspiel*-elgondolás keretében kellene interpretálni.

7. A *konverzációs struktúra*. Valamennyi eddigi vizsgált pragmatikai fogalom szorosan kötődik a konverzációhoz, mint a nyelvhasználat alapvető bázisához. Az utolsó fejezetben LEVINSON (SACKS, SCHEGLOFF, JEFFERSON, POMERANTZ és saját kutatásai alapján) egy sajátos szövegelemzési módszert ismertet, az ún. *conversation analysis*-t (CA). A CA alapvetően induktív, az empiriának nagy jelentőséget tulajdonít, messzemenően tartózkodik introspektív adatok idő előtti fogalmi analizisétől. Ez utóbbi váddal illeti a szerző az ún. *discourse analysis* (DA) megjelöléssel aposztrófált szövegelemzési irányzatot is, amelynek művelői között két csoportot különböztet meg: az ún. *szövegnyelvészeket* (PETŐFI, VAN DIJK), illetve a *beszédaktus-elmélet* alkalmazóit (LABOV, FANSHIEL, LONGACRE, SINCLAIR, COULTHARD, BRAZIL). A DA fő "bűne" LEVINSON szerint az, hogy a mondat határain belüli technikákat (szabályok, jól formált mondatok) megkísérli kiterjeszteni, ami nem mindig vezet meggyőző eredményre. Bár a DA kritikája után bemutatott CA módszer valóban figyelemre méltó (és üdítő), az azért kérdéses, hogy a DA eleve elhibázott és teljességgel elvetendő lenne, ahogy azt a szerző állítja.

A CA azokat a stratégiákat akarja modellálni, amelyeket a résztvevők maguk alkalmaznak a beszélgetés produkálása és megértése közben. A vizsgált korpuszt (elsősorban) angol nyelvű természetes beszédszövegek (főleg telefonbeszélgetések) szolgáltatják. A CA ezek szekvenciális szerveződését, rekurzív sémáit kutatja.

Három alapvető operatív fogalommal dolgozik: 1) A résztvevők szerepváltásának A-B-A-B (természetesen több résztvevőt is megengedő) disztribúciója (*turn-taking*). Ebben a folytatás választási lehetőségein alapuló rendszer nyilvánul meg, amely lehetővé teszi az átmenet-releváns helyek megállapítását, valamint az átfedés megőrlését és szabályozását. Az irányító szabály, és ez a CA szabályokra általában jellemző, nem szintaktikai jellegű, nem lehetséges jól formált szekvenciák halmazát írja le, hanem a *grice-i maximákra* hasonlítván alternatívákat ad meg. (Ez a szabály egyébként, mint LEVINSON kiemeli, *konstitutív és regulatív* jellegű, a *searle-i* értelemben, ami szintén nem egyedi jelenség az elméletben.) 2) Páros megnyilatkozásokból felépülő egységek, szomszédsági párok (*adjacency pairs*), például kérdés-felelet, köszönés-viszonzás, ajánlat-elfogadás, kérés-akceptálás stb. A páros első és második tagja közé inzerció-szekvenciák ágyazódhatnak be (tartalmilag kötöttek). A páros két összetevőjét speciális elvárások kötik össze. 3) A páros második összetevője halmaz, amelynek elemei különböző alternatívák; ezek nem egy szinten vannak, hanem az ún. *preferencia-szabály* (*preference organization*) hierarchikus sorba rendezi őket. A preferencia itt nem pszichológiai, hanem inkább strukturális fogalom; a *preferált* — *nem preferált* dichotómia a *jelöletlen* — *jelölt* distinkcióval rokon; a nem preferált választás felszíni jegyei pontosan megadhatók, s a páros

megnyilatkozások mindkét összetevőjén kimutathatók. A preferencia-szabályok köré tartalmi és formai elvárások és következtetések hálója kötődik, s az egész mechanizmust végső soron egy grice-i természetű elv működteti: "igyekezz kerülni a nem preferált akciót". A preferencia-szabályok nemcsak a megnyilatkozás-típusok, hanem a helyesbítési lehetőségek, sőt a szekvencia-típusok közti választást is irányítják (például az ajánlatra ösztönzés preferált a kéréshez képest).

LEVINSON elemzi a (telefon)dialogusok formai és tartalmi szerveződését; megadja a tipikus nyitó, ill. záró részek felépítésének opcionális szabályait, s a kettő közötti voltaképpen dialógus témabeli megkötezeit, leírja a résztvevők stratégiáját a dialógus tartalmi koherenciájának együttes megteremtésében.

Az egyes szekvenciák a szervezethez magas fokán integráltak; ez megmutatkozik a tipikus oda- és visszkapcsolásokban is. Az egyes megnyilatkozások értelmezését a szekvenciális lokalizáció (az, hogy hányadik szekvenciában, "pozícióban" szerepelnek) is befolyásolja (kötődő és általánosan leírható elvárásokkal). Az elmélet biztosítja a csend (a funkcionális jelentés-hozzárendelés próbaköve) adekvát interpretációját, és a szekvenciális pozícióból származó ambiguitását is, amely speciális jelenséggel például a beszédaktus-elméletre alapozott szövegelemzés nem sokat tud kezdeni.

A hipotézist maguk a beszélők verifikálják (ez a dialógus-vizsgálatok előnye: mind a szabályok követése, mind megsértésük speciális következtetésekkel jár).

Hogy ez a grice-i ihlettségű elmélet többet "tud", mint a beszédaktus-elméleti DA, azt LEVINSON egyrészt LABOV — FANSHEL egy pszichiátriai interjújának (in: W. LABOV — D. FANSHEL: *Therapeutic Discourse: Psychotherapy as Conversation*. New York. 1977) újraelemzésével, másrészt az *indirekt beszédaktusok*, illetve terjedelmi okokból itt csak az *indirekt kérések* CA interpretációjával kívánja bizonyítani.

Ez utóbbi célt a megelőző szekvenciáknak (*pre-sequences*) az elméletben részletesen jellemzett kategóriáját alkalmazva éri el. A megelőző szekvenciáknak az a szerepük, hogy előre jelezzenek valamely speciális akciófajtát, amelyet potenciálisan megelőznek. LEVINSON az indirekt kéréseket mint kérést megelőző szekvenciák első megnyilatkozását magyarázza. Ezek ellenőrzik, hogy a dialógus későbbi pontján végrehajtható, de (az elvárt azonnali teljesítés esetén) nem szükségképpen végrehajtandó akciónak megvannak-e a feltételei. Ezért ezek rendszerint kérdések, és a kérés által kiváltható nem preferált reakció, az elutasítás legvalószínűbb okaira kérdeznak rá. (De a motiváció nem csak az lehet, hogy kerüljük az olyan akciót — kérést —, amely nem preferált reakciót — elutasítást — kockáztat, hanem például az is, hogy eleve mellőzzük a kérést a partner ajánlatának kiváltása céljából, vagy ettől független okunk van a nyílt akciótól való tartózkodásra.) Az elgondolásban így a megnyilatkozások "szó szerinti", illetve "illokúciós" jelentésének problémája nem merül föl.

8. Konklúzióként a szerző felsorolja azokat a témákat, amelyek a pragmatikának a szemantikával, a szintaxissal, a fonológiával, továbbá a szociolingvisztikával, illetve a pszicholingvisztikával való termékeny együttműködése következtében megoldást remélhetnek. Könyvét az "alkalmazott" pragmatika lehetséges működési területeinek (a közvetlen, illetve a közvetett interakció kommunikációs nehézségeinek tanulmányozása, a nyelvtanulás elmélete és gyakorlata, ember és gép interakciója) megjelölésével zárja.

9. Mindezekből (remélhetőleg) kiviláglik, hogy a nyelvészeti szakirodalom egy grice-i alapokon álló pragmatika-kutató jól átgondolt, logikusan és világosan megírt, további előrehaladásra ösztönző helyzet-felmérő művével gazdagodott.

Lerch Ágnes

DAVID R. DOWTY — ROBERT E. WALL, — STANLEY PETERS:
INTRODUCTION TO MONTAGUE SEMANTICS.

Dordrecht, 1981. D.Reidel Publishing Company
(Synthese Language Library, 11.) xi + 313 lap.

1. 1970-ben jelent meg RICHARD MONTAGUE: *The Proper Treatment of Quantification in Ordinary English* c. cikke (a továbbiakban PTQ)¹. „Az 1970 óta eltelt években... legalább kétszáz, e munka által inspirált cikket publikáltak...” (269). Úgy gondolom, ez az adat önmagáért beszél, és nincs szükség további, a PTQ jelentőségét bizonygató érvekre. DOWTY, WALL és PETERS elsősorban ezt a (mindössze 23 lapos!) cikket teszi mindenki számára hozzáférhetővé a Montague-szemantikába bevezető kézikönyv által.

A Montague-grammatika (a továbbiakban MG) elsősorban a szemantikai interpretációra helyezi a hangsúlyt (mint ezt a könyv címe is mutatja). Ezért nem fogadják el a szerzők az egyébként gyakorta és sokak által használt Montague-grammatika kifejezést (nem beszélve arról, amit az előzőben említenek okként, hogy t. i. egy grammatikának tartalmaznia kell legalábbis fonológiai és morfológiai komponens is, és ezek úgyszólván teljesen hiányoznak a PTQ-rendszerből). Bár ez az érvelés tökéletesen meggyőző, az egyszerűség (és az elterjedt szokás) kedvéért továbbra is az MG rövidítéssel fogok utalni a szerzők által mindenhol Montague-szemantika néven említett elméleti keretre.

Az MG tehát elsősorban azért jelentős elmélet, mert a természetes nyelvek szintaktikai modelljét úgy építi fel, hogy ehhez a szintaxishoz ezak szemantikai interpretációt lehessen hozzárendelni. Ez a modell MONTAGUE azon feltevésén nyugszik, amit a „Universal Grammar”-ben² így fogalmaz meg: „Véleményem szerint semmiféle lényeges elméleti különbség nem létezik a természetes nyelvek és a logikusok mesterséges nyelvei között; valóban lehetségesnek tartom mindkét fajta nyelv szintaxisának és szemantikájának megragadását egyetlen természetes és matematikailag precíz elméleten belül.” Ennek a kijelentésnek a tudománytörténeti jelentőségét jól illusztrálja az a tény, hogy 1970-ben P. SUPPES még (ha MONTAGUE addigi munkáit nem vesszük figyelembe) joggal írhatta: „jelenleg a természetes nyelvek szemantikai kevésbé kielégítően formalizáltak, mint a grammatikák... (és) még hátra van bármilyen szignifikáns természetes nyelvi töredék teljes grammatikájának megírása.” (idézi MONTAGUE a PTQ-ban) Ennek az igénynek tesznek tehát eleget MONTAGUE munkái.

MONTAGUE modelljeinek fő jellegzetessége, hogy következetesen megfelelnek az ún. fregei elvnek, amely szerint bármely összetett kifejezés jelentése alkotórészeinek jelentésétől és ezek összekapcsolási módjától függ. Ebből egyenesen következik, hogy az MG szintaxisa soha nem autonóm; felépítésekor mindig meghatározó szempont a szemantikai interpretálhatóság. Azaz minden egyes szintaktikai szabálynak meg kell hogy feleljen egy szemantikai szabály: szintaxis és szemantika MONTAGUE-nál mindig homomorf. (Természetesen különböző szintaktikai szabályokhoz nem feltétlenül különböző szemantikai szabályok tartoznak, tehát csak homomorfiáról lehet szó, izomorfiáról nem.)

Mivel az MG-modellek mindig messzemenő matematikai pontosságra törekszenek, és ez a lényegükhöz tartozik (azaz nem hagyható el a matematikai apparátusból semmi), a nem-matematikusan nyelvész számára az elmélet nehezen hozzáférhető. Márpedig bizvást állíthatjuk, hogy a XX. századi nyelvészet egyik meghatározó jelentőségű és — egyelőre legalábbis úgy tűnik — nagy perspektívájú irányzatáról lévén szó, feltehetően sok nyelvész számára lenne inspiráló, ha legalább nagy vonalakban megismerkedne vele. Ezért tartom igen fontos könyvnek az „Introduction to Montague Semantics”-t, mely „...minimális halmazelméleti és logikai alapokról indul és lépésről-lépésre halad célja, a PTQ-rendszer és MONTAGUE általános programjának áttekintése felé. Ez a könyv megkísérli mindazt nyújtani, ami szükséges magának Montague-nak, valamint az ezen a megközelítésen alapuló legújabb irodalomnak a megértéséhez...” (ix-x.) Nagy előnye továbbá az, hogy csak minimális halmazelméleti és matematikai logikai alapismereteket tételez fel, sőt — ha valamivel nehezebben is — akár ezek híján is érthető. Korábban is

1. THOMASON, RICHMOND (ed.): *Formal Philosophy, Selected Papers of Richard Montague*. New Haven and London, 1974. (utánnomás) 247–270.
2. L. I. jegyzet, 222–246.

léteztek ugyan kalauzok, amelyek segítették az érdeklődőt³, de ezek távolról sem olyan részletesek, teljesekek és előzetes ismereteket nem feltételezők, mint az amerikai szerzőhármás kézikönyve. Didaktikai szempontból is kiváló munka ez: a szöveg közben felvetett problémák megoldása valóban aktív olvasást és a szöveg pontos megértését igényli az olvasótól, ami nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a későbbiek során ne veszítse el a fonalat (és ezáltal kedvét). Az egyes fejezetek végén található gyakorlatok tovább segítik az elsajátított tudás elmélyítését. Ezt a könyvet tehát véleményem szerint nem átlapozni érdemes (valószínűleg ez nem is lehetséges az MG-ben „kezdő” számára), nem is egyszerűen elolvasni kell, hanem legalábbis jól megérteni.

2.A könyv felépítése a következő:

A bevezető fejezetben a szerzők a Montague-szemantika három alapvető tulajdonságát mutatják be: egyrészt igazságfeltételes mivoltát (ami azt jelenti, hogy a világ és a nyelv kapcsolatát lényegesnek tartó szemantika-elméletéről van szó); másrészt az igazságfeltételek modell-elméleti megközelítését, harmadrészt pedig a lehetséges világok fogalmának használatát. Ebben a fejezetben még semmiféle formális apparátust nem használnak a szerzők; a magyarázatok közérthetően vannak megfogalmazva, sőt, néhány lehetséges ellenvetésre is megadják a választ.

A második fejezet már használ némi technikai apparátust, de ez rendkívül egyszerű: nem haladja meg a kijelentéskalkulus és egy igen egyszerű frázis-struktúra nyelvtan formális készletét. A notációs konvenciók bevezetését külön bekeretezve emelik ki a szerzők. Két rendkívül egyszerű nyelv szintaxisának és szemantikájának felépítésével kezdik: az egyik egy mesterséges, logikai nyelv (L_0), a másik egy ehhez igen hasonló, de természetes nyelvi kifejezéseket tartalmazó nyelv (L_{0E}). Az L_{0E} szintaxisát nem a logikai nyelvekre jellemző (és L_0 -nál is alkalmazott) rekurzív definícióval, hanem egy egyszerű frázis-struktúra nyelvtannal írják le a szerzők, rámutatva egyúttal a kétféle szintaxis ekvivalens voltára. Mindkét nyelv szemantikáját a logikai nyelvekre jellemző egzakttsággal, ugyanakkor szemléletesen és szellemesen mutatják be. Már ennek a fejezetnek a formalizmusa — bármilyen egyszerű is — részben előlegezi a PTQ-ban használt notációt, továbbá itt pontosítják a szerzők az „adott modellre vonatkoztatott igazság” fogalmát, valamint a lehetséges modellek terminusaiban definiált érvényesség- és következmény-fogalmat.

A következő három fejezetben a bemutatott nyelvek fokozatosan egyre bonyolultabbá válnak. A 3. fejezet L_1 és L_{1E} nyelve még csak abban különbözik az L_0 ill. L_{0E} -től, hogy tartalmazza az elsőrendű predikátumkalkulusból ismert univerzális és egzisztenciális kvantifikációt is. De mert itt már szükséges a logikai változók bevezetése, az igazságdefiníciót már nem csak egy M modellre kell vonatkoztatni, hanem kiegészül a meghatározás a változókhoz adott módon történő értékhozzárendeléshez (g-hez) való viszonyítással is. E két nyelv szemantikájának megadásakor tehát újabb olyan PTQ-jellegzetességre kapunk magyarázatot, ami a későbbi fejezetek olvasását megkönnyíti, és már itt természetessé válik a használata.

A 4. fejezet már egy magasabb rendű típuselméleti nyelvet ír le. Érdemes itt kiemelni a szerzők egy megjegyzését, mert ez irányadó lehet az egész MG jobb megértéséhez: „a szintaktikai kategóriák típuselméleti rendszere nem úgy gondolandó el, mint egy természetes nyelv szintaktikai kategóriáinak elmélete, hanem inkább mint egy szintaktikai-szemantikai keret, amelyben megkonstruálható egy természetes nyelv szintaktikai kategóriáinak elmélete” (90). E fejezet III. részében a halmazképző λ operátor bevezetésével már egészen PTQ-szerű formulák kezdének feltűnedezni. Nagyon hasznos, hogy azonnal bevezeti a fejezet a λ -konverziós szabályt is, hiszen ez valóban inkább magyarázó erejű, mint zavaró.

Ahhoz, hogy a PTQ intenzionális logikai nyelvéhez (az IL-hez) eljussunk, már csak a közbülső, 5. fejezet hiányzik: itt ismerkedhet meg az olvasó az idő- és modális operátorokkal, amelyeknek használata feltehetően semmiféle nehézséget nem okoz már az előző fejezetekben az adott modellre (M-re) és változókhoz való adott értékhozzárendelésre (g-re) vonatkoztatott interpretációkhoz szokott olvasó számára.

Ezután az IL-t bemutató 6. fejezetnek már nemcsak e logikai nyelv szintaxisával és szemantikájával kell törődnie, hanem kitekinthet az ún. hit-kontextusok és egyéb indirekt kontextusok filozófiai és nyelvészeti szempontból egyaránt izgalmas problematikájára is. Sőt, a fejezet végén ismertetnek a szerzők eddig még megoldatlan (illetve nem kielégítően megoldott) problémákat is. (Pl. a klasszikus fregei

3. Pl.:

PARTEE, BARBARA: *Montague Grammar and Transformational Grammar*. (Linguistic Inquiry 6: 203–300.)

THOMASON, RICHMOND: „Introduction”. (1. I. jegyzet, 1–69.)

feladványt: következésképpen „Az ókoriak azt hitték, hogy a hajnalcsillag azonos a hajnalcsillaggal” kijelentés igazságából az „Az ókoriak azt hitték, hogy a hajnalcsillag azonos az esthajnalcsillaggal” állítás igazsága.)

A 7. fejezet részletesen tárgyalja a PTQ-grammatikát, de csak részben követi az eredeti cikk felépítését. Külön-külön csoportosítja ugyanis a különböző nyelvi jelenségekre utaló szabályokat, mégpedig úgy, hogy pl. amikor az alany — állítmány és determináns — főnév kapcsolatára vonatkozó szintaktikai szabályt ismerteti, akkor az IL-be fordító szabály *rögtön* követi ezeket, még mielőtt a többi szintaktikai szabályra rátérnének a szerzők. Néhány esetben előfordul (pl. vonatkozó mondatok), hogy nem igazán szép a PTQ-ban MONTAGUE által megadott szabály; ilyenkor a szerzők utalnak az azóta megjelent jobb vagy más megoldásokra is.

Végül a 8. fejezet MONTAGUE általános szemantika-elméletét tárgyalja, ami lényegében azt jelenti, hogy az olvasó betekintést nyerhet a „Universal Grammar”-ben rögzített általános elméleti keretbe. A fejezet természetesen nem vállalkozhat a MONTAGUE e cikkében szereplő összes definíció és megjegyzés részletes magyarázatára, de a könyv figyelmes áttanulmányozása után az olvasó talán már maga is boldogul — ha akar — a „Universal Grammar” bonyolult matematikájával.

A záró fejezet tematikus útbaigazítást ad az MG-keretben megjelent és a 9. fejezetben felsorolt 111 mű útvésztojében való tájékozódáshoz. A könyvön belüli tájékozódást egy tárgymutató és két kisebb szimbólumlista segíti. Ez lehetővé teszi, hogy kézikönyvként épp olyan jól használható legyen ez a munka, mint tankönyvként. (A problémák és gyakorlatok egy részének megoldása is szerepel a függelékben.)

3. RICHMOND THOMASON írja MONTAGUE válogatott tanulmányaihoz írt bevezetőjében: „Montague szerint a természetes nyelvek szintaxisa, szemantikája és pragmatikája a matematikához tartoznak, nem pedig a pszichológiához. Pl. az angol nyelv szintaxisa épp annyira része a matematikának, mint a számelmélet vagy a geometria.” Ez az állítás persze nem implikálja, hogy csak matematikusoknak lehet a természetes nyelvek szintaxisával, szemantikájával és pragmatikájával foglalkozni. Azt viszont igen, hogy a nyelvésznek nincs könnyű dolga, ha az MG elméleti keretében óhajt dolgozni. Hiszen, mint Euklidész mondta egykor Ptolemaiosznak: „a matematikához nem vezet királyi út.” Nem vezethet tehát az MG-hez sem; mindazonáltal a DOWTY, WALL és PETERS által kínált út legalábbis fejedelminek tekinthető.

Maleczki Márta

VADAS FERENC: FADDI DOHÁNY

Béri Balogh Ádám Múzeum
Szekszárd, 1984. 58 1. (265–322)

A magyar nyelvjáráskutatásban — mint ismeretes — az 1930-as években föllendülés következett be, amely — kisebb-nagyobb megtorpanásokkal ugyan — szerencsére a későbbiekben is folytatódott, s újabb eredményekkel gazdagította dialektológiánk több területét is. Ebben (mások mellett) kétségtelenül fontos szerepe volt és van a Csűry-tanítványoknak, akik még mesterük életében művelni kezdték az ún. tárgykör-monográfiát. Ennek a feldolgozástípusnak a leglényegesebb jegyeit IMRE SAMU a következőképpen foglalta össze monográfiájában: „A szókincsgyűjtésnek új, elsősorban a Csűry-tanítványok által művelt, viszonylag rövid életű változata volt a tárgykör-monográfia. A szó szorosabb értelmében véve nem is nyelvészeti munkák ezek, hanem tárgyi néprajzi leírások, amelyek a leírásban is igen nagy gondot fordítanak a tágabb értelemben vett műszóhasználatra, s a leíró részhez gazdag, gondosan összeállított, példamondatokban bővelkedő szótári rész csatlakozik” (A mai magyar nyelvjáráskutatás rendszere. Bp., 1971. 23).

Valóban igaz, hogy az egyszerre nyelvészeti és néprajzi jellegű műfaj — különösen a felvázolását jelentő kezdeti szakaszt, az 1930-as évek végén és az 1940-es évek elején készült leírásokat figyelembe véve — nem volt hosszú életű, de még az 1960-as évek után is megjelent egy-egy kései hírmondója, vagyis olyan időszakban, amikor a tárgykör-monográfia műfajának kedvező, annak írását jobban lehetővé tevő hagyományos paraszti gazdálkodás munkamenetei és eszközei — a termelőszövetkezetek megalakulása következtében — egyre inkább a feledés homályába merültek. Ebbe a sorba tartozik VADAS FERENCnek az itt ismertetendő tárgykör-monográfiája is a faddi dohánytermesztésről.

A munka négy részre tagolódik: I. Történeti áttekintés (267–80), II. A dohány termesztése (281–311), III. A be nem adott (szűz) dohány sorsa (312–4) és IV. Szójegyzék (315–20). Végül a szakirodalom, fényképek és rajzok jegyzéke, valamint német nyelvű rezümé zárja a dolgozatot (321–2).

A bevezetésből megtudjuk, hogy a dohánynak, ennek az Amerikában őshonos növénynek „Magyarországi elterjedése kétirányú: egyrészt a németek, másrészt a törökök révén jutott el hozzánk. E kétirányúság a szótörténetben is tükröződik: a török eredetű dohány szavunk — amely a magyar nyelvbe minden bizonnyal az oszmán-törökből került — írásos *dohán* alakjával már 1647-ben találkozunk, de Lippai János 1662-ben, Kassán kiadott munkájában *tabaca* néven említi” (267).

Faddon, amelynek neve az 1055-ből származó, egyik legismertebb és legjelentősebb hazai szórványemlékünkben, a tihanyi apátság alapítólevelében *Fotudi* alakban fordul elő, már a XVIII. század elejéről, 1725-ből van följegyzés arról, hogy dohánytermesztéssel is foglalkoztak, noha akkoriban „a megye nemes urai még száz botütést helyeznek kilátásba azon parasztoznak, akik dohánylevelet szívnak” (267). Ez az adat azért is figyelemre méltó, mert pl. a szegedi dohánytermesztésre is csak néhány évvel korábról, 1719-ből való az első említés, jöllehet a szegedi táj már a XVIII. században az ország első dohánytermelő vidékének számított (vö. BÁLINT SÁNDOR: A szegedi nemzet. I. Szeged, 1976. 600–1).

A továbbiakban — igen gazdag, jól megválasztott szakirodalom és becses értékű levéltári anyag alapján — kitűnő áttekintést kapunk a Faddon kibontakozott dohányművelés válságokkal és újabb nekilendüléssel, felvirágzó szakaszokkal tarkított múltjáról. Az időnkénti, a termelést gátló nehézségek ellenére is „A faddi dohány — amely mindvégig megmaradt a kisgazdaság keretei között — ellenállt a földbirtokosok rohamának, átvészelt két világháborút és viszonylag jó pozícióban érte meg a felszabadulást” (279). Az 1945-től 1960-ig, a faddiak térszbe lépéséig is tulajdonképpen változó — kedvező és kedvezőtlen — körülmények közepette termelték a dohányt — miként az országban másutt — Faddon is. „A kisparaszti dohánytermesztés fénykorát — amint a szerző írja (280) — 1956–60 között éli” A feldolgozás a faddi dohányművelésnek azt az időszakát öleli föl, amikor Faddon még nem alakult meg a termelőszövetkezet, vagyis a fordulat éve, 1960 előtti dohánytermesztés hagyományos rendjét, módjait, eszközeit stb. foglalja magában.

A munka középpontjában — a dohányföld kiválasztásától, előkészítésétől a palántanevelésen és a szántóföldi munkákon át a dohány bevéltásáig, értékesítéséig — a dohánytermesztés különböző munkameneteinek részletes leírása áll. A szerző az egyes munkafázisokat nagy körültekintéssel, részletekre is kiterjedő pontossággal mutatta be. Ezt a fejezetet — miként a dolgozat egészét — szép rajzok és nagyszámú fényképfölvétel illusztrálja. Az utóbbiakat még 1952-ben készítette a kiváló néprajztudós, TAKÁCS LAJOS, aki — sok, más tárgykörbe vágó írása mellett — a dohányművelésről átfogó monográfiát készített (Dohánytermesztés Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964).

„A beváltó hivatalnak át nem adott (szűz) dohány — amint a 312. lapon írja a szerző — a termelő és családja házi szükségletének kielégítésére szolgál, vagy törvénytelen módon, csempészek révén kerül forgalomba.” A dohánycsempészek vakmerőségéről, rendkívüli furfangjáról mindenütt, ahol dohánytermesztéssel foglalkoztak, legendák keringtek (vö. pl. BÁLINT SÁNDOR: A szegedi nemzet. II. Szeged, 1977. 200). VADAS FERENC is ismertett néhány megtörtént esetet arról, hogy hogyan sikerült rászedni a fináncokat, vagy éppen ellenkezőleg: hogyan lepleződött le egy-egy dohánycsempész.

A szójegyzék a dohánytermelés munkafolyamatainak, eszközeinek, a dohány részeinek és felhasználásának szakszókincset tartalmazza, minden olyan közszót (egy-két esetben földrajzi nevet is), amely a faddi dohánytermesztéssel kapcsolatos. Az egyes szócikkek fölépítése a szakirodalmi gyakorlatnak megfelelő: a címszót a toldalékos alak, szófaji minősítés és a jelentés pontos megadása követi. A szó használati körének és jelentésének megvilágítására gyakran talál az olvasó példamondatot, mégpedig többnyire olyant, amely a dohány, a dohányművelés és értékesítés köréből való.

Bár ilyen jellegű leírások készítése az évek múlásával egyre nehezebb, sőt szinte már reménytelen vállalkozás, VADAS FERENC tárgykör-monográfiája még szép példát mutat arra, hogy mennyi értéket hozhat felszínre az elmélyült és alapos kutatás egy-egy település valamely — már letűnt — népi foglalkozásának a bemutatásával. A kiadvány címlapját — stilszerűen — Fadd község 1903-ból való címeres pecsétje díszíti, amely két dohánynövény között egy ekevasat ábrázol.

RÉGI MAGYAR GLOSSZÁRIUM

(Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára)

Szerk.: Berrár Jolán és Károly Sándor.

AkK. Bp. 1984. 805 oldal

A Régi Magyar Glosszáriumot — korábbi tervezett címén: Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár I.-et — ismertette mondanivalónk élére annak megállapítása kívánkozik, hogy e mű több évtizedes gyűjtő és szerkesztő munka eredménye. A hosszára nyúlt munkálatnak mindenekelőtt az előnyeit szeretném hangsúlyozni: belekerülhetett így nemrég fölfedezett, ill. közölt szójegyzékek anyaga is, a munkamódszerben pedig sok új szempontot is figyelembe lehetett venni, sőt az Erdélyi Magyar Szótörténeti Társaság megjelent kötetei is rendelkezésre álltak, összehasonlítási alapul.

A XIV., XV. és XVI. századi szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótárának anyaggyűjtése már az ötvenes évek elején megindult, a nyers kézirat 1968-ra készült el. Ezután az adatok ellenőrzése és a szerkesztés következett. Az időigényes, nagy szakértelmet- és pontosságot igénylő munka eredményeként összegyűjtött adatokat a két szerkesztő: *Berrár Jolán* és *Károly Sándor* állította össze egységes szótárrá; a szótárkészítésnek ebben a második felében már nem is lehetett volna nagyobb létszámú munkaközösséggel dolgozni.

A rendkívüli körülménnyel készült, mintegy 7500 szócikkben hozzávetőleg 60000 magyar szóadatot tartalmaz a Glosszárium. Tudományos és gyakorlati célt egyaránt szolgál ez a nagy összefoglaló mű — ahogyan bevezető részében olvashatjuk is —, persze a „praktikus”-nak mondott cél is a tudomány szolgálatának van alárendelve, a magyar történeti nyelvtudomány érdekeit szolgálja. A kb. ötven, eddig valahol már nyomtatásban megjelent szójegyzék szövege a Glosszárium birtokában könnyen hozzáférhető a kutatók számára; az adatok időrendbe állítása, az értelmezések egymásra vonatkoztatása szótörténeti és művelődéstörténeti szempontból egyaránt megkönnyíti a nyelvtörténeti adatgyűjtését és a szóveges adatokkal való összevetést. A szótár történeti értelmező szótárnak is felfogható.

Megkülönböztetett figyelmet kaptak a Glosszáriumban az összetételek és általában a lexikológiai egységek; a jól átgondolt utalórendszer segítségével — természetesen az eligazító bevezető fejtegetések áttanulmányozása után — könnyen megtalálhatók benne a kívánt adatok. Aki készített már nyelvemlékből szójegyzéket, szótárt, tapasztalta, hogy az egyik legnehezebb feladat a többemű kifejezések sorrendbe szedése, ill. az idegen nyelvű értelmezéssel való következetes megfeleltetése. Itt jelentős újdonság a korábbi szótárakhoz — pl. a NySz.-hoz — képest, hogy külön típusokban tárgyalja a jelentések alapján elrendezett összetett szókat aszerint, hogy: alárendelők, mellérendelők, elhomályosultak vagy szeretlen összetételek-e. Ez az átgondolt elrendezés és a róla szóló tájékoztató már maga hozzásegít elméleti kérdések tisztázásához is, egyben főlösléggé tesz egy olyan összefoglaló szómutatót, amilyen a NySz. végén található, és amely nélkül nagyon nehéz lenne a NySz. többemű adatai között eligazodni.

Nagy értéke a Glosszáriumnak a tulajdonneveket tartalmazó önálló, utolsó fejezete is.

A szerkesztési elvekre, a szerkesztés módszerére tehát külön fel kell figyelniünk. A hosszú előkészítés meghozta a maga gyümölcsét: a szótár újszerűsége ezekben nyilvánul meg igazán. Az elvek világos, könnyen áttekinthető leírása mutatja, hogy olyan szintézisről van szó, amelynek megjelenésével a XX. század közepére kialakult, speciálisan magyar történeti nyelvtudomány jeles képviselői a maga nemében egyedülálló összeállítást tettek le a nyelvtudomány — és nemcsak a magyar nyelvtudomány — asztalára. A jelentések megállapításában éppúgy, mint a szócikkek elkülönítésében vagy pl. az összetett szók csoportokba való rendezésében, valamelyik tagjuk jelentésváltozásának érzékelésében a legfrissebb leíró nyelvészeti eredmények is ragyogóan érvényesülnek ugyanakkor, amikor a történeti jelentéstan és morfológia szempontjai egymást jól kiegészítik.

A címszók megszerkesztésében nagyon jól indokolható eljárást kristályosítottak ki: teljes értékű és egyszerűsített szócikkek találhatóak a Glosszáriumban; ez az elkülönítés és a szócikkek belső megszerkesztése logikus. Egyszerűsítő — talán vitatható — eljárás, hogy a jelentést az adatok latin (és német) nyelvű része alapján állapították meg, de csak németül adják meg. Az adatközlő rész azonban tartalmazza a latin szövegkörnyezetet, ill. értelmezést, így tulajdonképpen a latin is hozzáférhető.

Az adatok betűhív közlése természetes követelmény ma már, de nagyon megnehezíthette a szótár-szerkesztők munkáját.

Az utalórendszer világos, ennek ellenére gondos tanulmányozást igényel, a szótár egy-egy terjedelmesebb címszava első pillantásra nehezen olvasható. Igaz azonban, hogy a bőséges szójegyzékanyagból csak így lehetett egységes és egyúttal helykimélő címszókát szerkeszteni. Minden bizonnyal könnyebben áttekinthető volna egy formailag bekezdésekre tagolt címszóforma (vö. TESz.); bizonyára helykimélés céljából tömörítettek. Az egyes címszók sorközzel való elválasztása viszont levegősebbé teszi a tömény szóanyagot, és megkönnyíti a szemnek az áttekintést és az olvasást.

Mindent összevetve ismételen elmondhatjuk, hogy a Régi Magyar Glosszárium olyan korszerű segédeszköze a nyelvtörténeti kutatásnak, amilyennel nem sok nyelv rendelkezik.

Velcsov Mártonné